

Єщенко Т. А.

Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького

## ЕКСПЛІКАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО СВІТОБАЧЕННЯ АДРЕСАНТА В ТЕКСТОВІЙ ПІДКАТЕГОРІЇ АКСІОЛОГІЧНОСТІ

*Мета статті – описати аксіологічність як підкатегорію текстової категорії модальності, зосередитися на мовних засобах вираження цієї типологічної ознаки словесного цілого. Джерельною базою розвідки слугують українськомовні художні словесні цілі, з яких здійснено вибірку одиниць (метафор, синестезій, перифраз, розмовної лексики, порівняльних конструкцій тощо), що маніфестують аксіологічність як текстову підкатегорію аксіологічності. У колі уваги художні тексти як класичної української літератури, так і сучасної – Ігоря-Богдана Антонича, Володимира Винниченка, Віктора Виноградова, Олесь Гончара, Олександра Довженка, Оксани Забужко, Павла Загребельного, Ліни Костенко, Михайла Коцюбинського, Поліни Михайлюк, Романа Скиби, Назара Федорака та ін. Об'єктом вивчення є український поетичний дискурс та його складники, а предметом – художні образи української поезії та прози як виразники аксіологічності як різновиду текстової категорії модальності. Результатом наукового пошуку стало поглиблення ідеї ієрархічного впорядкування текстових категорій й підкатегорій й визначення аксіологічності поряд з референційністю, експресивністю та емотивністю як інваріантної характеристики словесного цілого, що віддзеркалює окремий аспект типологічної ознаки словесного цілого. Художньо-поетична комунікація в аспекті дискурсивного підходу розглядається як процес, у якому предмет вербальної взаємодії між її учасниками є виявом специфіки мовно-національної картини світу українців. Адже ставлення до світу крізь призму оцінки є винятковою антропоцентричною формою світосприйняття, що зумовлено психофізіологічними особливостями людини, раціональним, творчим характером її мислення. Оцінка тісно пов'язана з гносеологічними процесами: відображаючи предмети та явища довкілля, людина пізнає світ, який її оточує, і водночас надає йому оцінку з певних культурних позицій, із погляду тих чи тих особистісних потреб, настанов, прагнень. Висновком є те, що категорія аксіологічності репрезентує текст як комунікативну одиницю. Феномен модальності зумовлений наявністю в художньому тексті аксіологічної інформації, яку запроєктовано у площину автора – з ідеєю твору, у площину читача – з процесом сприйняття тексту як освоєння нової інформації і наближення до авторського задуму. Українськомовні художні тексти є складниками картини світу етносу, вони вміщують у собі колективний досвід, генетично-еволюційне тло якого виражає текстова підкатегорія аксіологічності. Аксіологічність зреалізовує естетичну ідею твору, координує тему та сюжет, визначає добір мовних засобів тощо. Концепт – аксіологічна призма бачення світу. Художня комунікація здатна виявляти унікальну культуру нації, її традиції, звичаї, менталітет, відтворювати життя людей у національно-історичній своєрідності, а також репрезентувати світогляд неповторної особистості автора-адресанта. Мовними засобами реалізації аксіологічності як підкатегорії текстової категорії інформативності є ключові слова, лексичні повтори, авторські афоризми, а також присвяти, епіграфи, заголовки.*

**Ключові слова:** текстова категорія, текстова підкатегорія, текст, аксіологічність, адресант, національне мовомислення.

**Постановка проблеми.** На сучасному етапі розвитку лінгвістики актуальності набувають прагматичні дослідження. Велике зацікавлення викликає прагматика тексту – результат словесно-художньої творчості, де основною є функція впливу, а обов'язкова функція повідомлення постає вторинною. У світлі ідей антропоцентричного й когнітивного підходів текст є вербалізованим концептом свідомості адресанта,

у якому відбувається опредметнення його настанов, цінностей, мислетворення загалом. Текст відображає, зберігає, передає цінності й сам є цінністю. Він транслює оцінки й сам стає об'єктом оцінки в процесі наївного або наукового пізнання. Експлікація національного світобачення адресанта в крізь призму текстових категорій та їхніх підкатегорій – значуща проблема сучасної лінгвістики тексту.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.**

У наукових розвідках більшість дослідників не вирізняє підкатегорій текстової категорії модальності. Підкатегорію аксіологічності інтерпретують у сучасному мовознавстві як структурно-семантичне («аксіологічна модальність» [2, с. 334]) або прагмалінгвістичне [7, с. 26] явище. Наукові розвідки українських та зарубіжних дослідників із розглядової проблеми пов'язані головню з ментальними та мовленнєвими виявами оцінності [2, с. 334]. Заслуговує підтримки думка, що підкатегорія аксіологічності тексту тісно пов'язана з категорією оцінки як процесу співвіднесення певних якостей об'єкта з тією чи тією системою цінностей та як результату такого співвіднесення. Дослідження цього причиново-наслідкового зв'язку можливе лише крізь призму людської свідомості, у якій фіксуються різні параметри аксіологічної шкали, відбуваються когнітивні процеси порівняння та оцінювання. Текстова підкатегорія оцінки є своєрідним феноменом, що здавна цікавить науковців і пов'язана з аксіологічності. Сучасні фахівці з текстолінгвістики активно досліджують проблему оцінної модальності, логічну й функційну природу оцінки та особливості її репрезентації у висловленні й тексті, семантико-прагматичну специфіку реалізації оцінного значення (Т. Космеда [7]), оцінку як різновид лінгвального значення тощо. Низку праць присвячено аналізу оцінних засобів у художніх, наукових, публіцистичних, розмовних дискурсах і текстах (Б. Коваленко [6], І. Онищенко [9]). Оцінку кваліфікують по-різному – як логіко-семантичну, лінгвопізнавальну, мовностилістичну, семантико-прагматичну, власне функційну, функційно-семантичну категорію (І. Онищенко [9], О. Островська [10; 11], Г. Приходько [12], О. Сенічева [13]). На рівні тексту її здебільшого розглядають із позиції комунікативно-прагматичних особливостей (А. Загнітко [4], Т. Єщенко [2; 3], М. Степаненко, Л. Дейна [14]). Винятково актуальним є питання класифікації оцінних значень. Проте аксіологічності тексту у розвідках приділено не достатньо уваги.

**Постановка завдання.** Мета статті – описати аксіологічність як підкатегорію текстової категорії модальності, зосередитися на мовних засобах вираження цієї типологічної ознаки словесного цілого. Окреслена мета передбачає виконання таких завдань: обґрунтувати існування аксіологічності як підкатегорії модальності в категорійній ієрархії тексту; поакцентувати увагу на аксіологічності в аспекті вияву етнокультурних кодів національної та індивідуально-авторської картин

світу; описати лексико-семантичні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні засоби, а також тропи як мовні засоби реалізації аксіологічності.

**Виклад основного матеріалу.** Аксіологічність – текстово-дискурсивна підкатегорія, що є здатністю тексту транслювати цінності. Вона охоплює мовні вияви й позамовну дійсність, занурює текст в історичний, культурний, соціальний контексти, тобто вможливує експлікування ним аксіологічних парадигм доби, розкриття ціннісних уявлень не лише конкретної особистості, але й цілої етнокультурної спільноти на різних історичних етапах її формування та розвитку [2, с. 334]. Оцінність входить на правах конкретного складника до структури лексичного значення слова. Вона об'єктивує ціннісне ставлення людини до довкілля, є предметом вивчення етики, філософії та логіки. Спілкуючись із довкіллям, реагуючи на його виклики, людина свій індивідуальний набір знань висловлює через оцінку предметів, ознак або явищ. Аксіологічний знак несе три типи інформації: когнітивну, комунікативну й емотивну. Природа оцінки така, що емоції обов'язково корелюють з оцінним знаком та емотивністю на рівні експресивного функціонування. Значення оцінного складника має вихід у прагматику мови, він пов'язаний і з емоційною сферою мовця, і з комунікативною метою висловлення.

Особливої популярності в лінгвістичному світі набула концепція, згідно з якою з-поміж часткових оцінних значень чітко постають три групи оцінок [2, с. 336]: 1) сенсорні оцінки із притаманним їм набором конкретних репрезентантів: а) *сенсорно-смакові* (гедоністичні) (*присмний, смачний, привабливий, духмяний*), напр.: «Довго говорили вони про страшне, і обом їм такий **приємний** був цей нічний пухнастий супутник юності» (О. Довженко); «Ах, яка там **солодка** була вода, яка **смачна!**» (О. Гончар); «Згадувалась домівка, згадувалась дружина, згадувалось все те, до болю **привабливе**, що було можливим тільки поза війною» (О. Гончар); б) *психологічні* інтелектуальні (*цікавий, захопливий, банальний*), напр.: «Скрізь я стрічаю твій погляд; твої очі, **цікаві**, жадні, влазять у мене, і сама ти, в твоїй розмаїтості кольорів й форм, **застрагаєш** в моїй зіниці» (М. Коцюбинський); «Не тільки як **захопливе** словознавче студювання, але і як розтин тоталітарної свідомості на рівні цюнайтоніших порухів думки і почуття, пізнання недалекого минулого (чи минулого?) на предмет застереження від потворних історичних експериментів» (О. Гончар); «Отава все очікував, що його товаришам набридне отаке не зовсім звичне

для курортників гаяння часу, але згодом і сам ужа став боятися, щоб часом не розруйнувалося їхнє товариство, щоб не піддався хто-небудь з них на банальні, але такі непереборні спокуси, яким піддавалися щоразу тисячі людей повсюди і завжди» (П. Загребельний); в) емоційні (радісний, очікуваний, приємний), напр.: «Тоді Борис нарешті трохи заспокоївся і розповів про бабу Галю і її куму, після чого **радісний** шал охопив уже й професора; вони обидва, не змовляючись, вилетіли з кабінету й побігли до кухні, щоб розпитати кумуз Літок, почути від неї самої цю вість, кращої за яку не могло бути ніде на світі» (П. Загребельний); «Маніса для нього – це молодість, але й вигнання, **очікування** престолу, але й щоденний страх за життя» (П. Загребельний); «Ми вітаємо Вас, і всевишній свідок тому, скільки радощів і задоволення принесла нашому серцю ця **приємна** вість» (П. Загребельний); 2) сублімовані, або абсолютні, оцінки: а) естетичні, які синтезують сенсорні й психологічні оцінки (красивий, чудовий), напр.: «Виятково **красивий**» (О. Довженко); «У дівчат **чудові** голоси» (О. Довженко); б) етичні, що передбачають норми (моральний, добрий), напр.: «Вся тупість, вся жорстокість, все безумство ніщеанствуючих ефрейторів, **моральних** і фізичних дегенератів – все звалилося на нас» (О. Довженко); «Дивлячись на людей, усміхавсь і мій батько – великий **добрий** чоловік» (О. Довженко); 3) раціоналістичні, пов'язані з практичною діяльністю людини: а) утилітарні (корисний, шкідливий), напр.: «І ця його праця була б навіть для його соціалізму цінніша, **корисніша** за мільйон статей його» (В. Винниченко); «Е, ні, коли справа ставиться так, то принцесина активність є ще більша мрія, утопія, дитяча фантазія, але з тою різницею, що страшно, **непоправно шкідлива**» (В. Винниченко); б) нормативні (правильний, нормальний, здоровий), напр.: «Значить, він **правильний**, значить, йому треба плескати» (В. Винниченко); «Життя досить **нормальне** явище. Я люблю життя» (В. Винниченко); в) телеологічні (вдалий, ефективний), напр.: «**Вдалий** день для комерції» (Л. Костенко); «План був простий і **ефективний**» (Люко Дашвар).

Оцінка пов'язана з життєдіяльністю людини, вона відображена через взаємовідношення її з реальним світом. Вивчення оцінки неможливе без звернення до людини – її емоційної, духовної, ментальної сфер, системи цінностей, процесів сприймання й пізнання світу. Цінність є власне антропоморфною категорією, своєрідною культурологічною призмою, що відображає норми

сприймання носіями мови екстра-, інтросвіту й цим самим репрезентує унікальність лінгвоперсони комуніканта. Важливо наголосити, що оцінка є потенційною здатністю мовної одиниці експлікувати місце об'єкта на оцінній осі, в аксіологічному полі. Це, зрештою, ментально-вербальна дія присвоєння позитивних або негативних властивостей об'єктові. Цінність, закріплена у свідомості носія мови як аксіологічний концепт або ціннісний (оцінний) компонент концептуальної одиниці, становить основу оцінки й сама є аксіологічним об'єктом. Оцінну структуру як сукупність і взаємодію оцінок зараховують до змісту тексту. Аксіологічна структура як сукупність і взаємодія ціннісних смислів є частиною його глибинно-смиислового рівня. Вона композиційно впорядковує аксіологічне поле й може бути есплікована лексико-граматичними засобами [2, с. 337].

На особливу увагу заслуговує твердження про те, що автор і читач під час інтерпретації тексту й пізнання відображуваної дійсності орієнтовані на певну шкалу цінностей (вертикальний конструкт, що розподіляє явища за критерієм важливості) й оцінну шкалу (горизонтальний конструкт із полюсами *добре / погано*) [там само, с. 338]. Вертикальна та горизонтальна організація аксіосфери, склад і способи кодифікації цінностей формують специфіку художнього тексту. Рух від феноменологічного до ментального або вербального формує трикутник, вершинами якого є цінність, концепт, слово (ім'я концепта, що збігається з цінністю). Аксіологічні концепти зосереджують у собі знання про морально-етичні, естетичні, соціальні й інші духовні цінності (*краса, свобода, правда, честь* тощо).

Уже йшлося про те, що концепт як лінгвально-ментальний феномен здатний виявляти особливості мовомислення авторів текстів, їхні поведінкові стереотипи як представників певного етносу, вербально виявляти картину світу, передусім її індивідуальну та етнокультурну площину, демонструвати переосмислення мовно-етнічного досвіду на рівні свідомості окремого індивіда. В етнічній і в персональній картинах світу концепт виконує роль стрижневого елемента. У художніх текстах змодельована концептосфера з центральною позицією естетичних і морально-етичних цінностей. Способи вияву аксіологічності текстом диференційовано на експліцитні та імпліцитні. Імпліцитним способом вираження оцінки в тексті слугує актуалізація ціннісних асоціацій в адресата тексту шляхом створення аксіологічної пропозиційної основи тексту (актуалізації оцінних стерео-

типів-образів і стереотипів-ситуацій), напр.: «Хто ж потребує слів твоїх? / Чи той, що важить хліб і сіль, / чи той, що відсотки рахує, / чи той, що у безсонну ніч / бунтарські зазиви друкує, / чи той, кого горячка палить / і з голоду запеклий вже, / чи той, що чорні тюрми валить, / чи той, що тюрми береже?» (Б.-І. Антонич). Імплицитна оцінка – явище не суто мовної природи. Ціннісні орієнтири й оцінні смисли на рівні тексту передають через створення образів учасників описуваних подій (у дескрипції, діалозі, поведінкових реакціях).

З-поміж експліцитних способів виокремлюють прямі й непрямі (переносні) аксіологічні висловлення. У прямих виявах наявна вербалізована номінація цінностей, напр.: «– Слухай, діду, – в голосі Шахая забриніла воля, – ось тобі моя голова, діду! Клянусь родом своїм чесним, клянусь дідом кріпаком, прадідом запорожцем – не загинула іще честь і хоробрість. Любов і ненависть, дружба й самопожертва вже підносяться з забуття. Революції ми не пристимо. Яка воля віє над землею!» (Ю. Яновський). Аксіологічний статус окремого об'єкта зазвичай виражений абсолютними аксіологічними поняттями «добре», «погано» й «(оцінно) нейтрально = ненейтрально». «Нейтральну зону зрідка використовують у мові, оскільки її здебільшого зараховують до функції класифікації, ніж оцінки. Вербалізаторами цього значення зазвичай є слова *нормальний, типовий, звичайний, рядовий*, тобто той, що відповідає нормі. Семи 'зразок', 'модель', 'стандарт' роблять нейтральну зону нульовою, точкою відліку, розташованою найближче до етичних, нормативних оцінок раціонального типу» [8, с. 61], напр.: «Шмат *звичайної* гільзи, – каже він, повертаючи тронку чабанові, – а видає отакий ніжний звук...» (О. Гончар); «І цим засвідчить свою фатальну помилку, явить лицемірство своєї політики, яка вважала *нормальним* насильство над духовністю, над талантом» (І. Бокий); «*Типова картина: село з усіх боків оточене пасмами безплідних гір, і тільки в цьому котловані буяють рясні сади, городи, виноградники*» (О. Гончар).

Основними засобами номінації оцінного значення на лексичному рівні є прикметники *гарний / поганий*, а також їхні експресивно-стилістичні синоніми (*красивий, вродливий, хороший, славний, ладний, прекрасний, чудовий, чарівний / злий, недобрый, лихий, злісний, злобний, озлоблений, злостивий, лютий* тощо), напр.: «Баязид був просто *добрий* і страшенно непосидючий» (П. Загребельний); «А може, це тільки гра її зболеної уяви або ж торжество *злих* сил, які навіть чисту поверхню

мармуру зуміли скаламутити, ніби невидючі очі доли?» (П. Загребельний); «Хочу внести в *пре-славні* вуха вість» (П. Загребельний); «П'яного замкнули в зіндан, а на ранок поставили перед *лихим* Селімом» (П. Загребельний). Специфіка аналізованих ад'єктивів полягає в тому, що оцінна сема іманентно закладена в їхньому значенні. В українській мові слова з пейоративною семантикою становлять численнішу групу, порівняно з лексичними одиницями репрезентантами меліоративності. Така асиметрія в засобах вираження негативної семантики пов'язана з позамовними чинниками – людиною схильна насамперед помічати негативні характеристики.

З-поміж непрямих засобів створення аксіологічної модальності найпрогресивніший тип становлять метафори як мовленнєво-мисленнєвий механізм вторинної опосередкованої номінації. Особливістю поетично-образної (метафоричної) репрезентації світу є те, що одиниці цього рівня здатні втілювати діяльнісний образ світу в знаках-символах. Авторські метафори функціують як механізми експлікації й перетворення знань, як посередники між розумом конкретного індивіда та культурою, розвиток і внутрішні зміни якої можна дослідити за допомогою лексико-семантичної репрезентації слів-концептів, що постають конденсаторами мовно-культурної пам'яті й репрезентують концептосферу національної мови. Вони становлять когнітивно-семантичний континуум, цілісний мовно-образний націєпростір, що втілює неповторність світобачення, аксіологічні норми світосприймання, своєрідність концептуальної організації світу, спосіб життя, власне її філософію, етнокультурний колорит, традиції та специфіку здобуття гносеологічного досвіду. Аксіомою є те, що кожній культурі притаманні іманентні й ціннісні виміри. Соціально значущі характеристики української культури відбивають її національно-індивідуальні начала й репрезентують аксіологічні (духовні, моральні, економічні, прагматичні і под.) орієнтації, певні еталони, когнітивні стереотипи, цінності. Так, напрям варіювання концептів у художніх текстах, в основу яких покладено ідіоетнічні цінності, охоплює такі аксіологічні категорії, як *Душа, Доля, Пам'ять, Любов (Кохання), Думка, Надія, Щастя, Мрія, Печаль, Сум (Смуток), Самотність, Ніжність, Чекання, Жаль, Бажання, Почуття, Страх, Спокій, Жалоба, Совість, Свобода (Воля), Сором* тощо. Сингулярну метафоричну репрезентацію мають аксіологічні слова-концепти *Ностальгія, Тривога, Настрій, Натхнення, Перемога, Опти-*

мізм, Заздрість, Байдужість, Зневіра, Брехня, Омана, Вина, Нудьга, Співчуття, Одкровення, Туга. У досліджуваних текстах частовживаними є міфологеми. Зокрема, міфологема *кінь* з давніх часів символізувала швидкість, силу, асоціюючись зі стихіями вітру, вогню, хвиль і ін. *Білий* кінь віддавен був сонячним символом, утіленням життя, духовного просвітлення, тобто знаком духовним, тоді як смерть традиційно уявлялася мовцями у вигляді *чорного* коня. Автори в художніх текстах творчо пристосовують закріпленість асоціацій до власного світобачення – відчуття, напр.: «*Твій білий кінь стоптав земну основу. / Твій чорний кінь примчав тебе в ніде*» (Р. Скиба). *Кінь* традиційно може символізувати красу, пристрасть, гнів і под.: «*В пустелі моєї пристрасті / поселилися дикі коні гніву...*» (А. Біла). Поряд з іншими одиницями художніх текстів особливе місце посідають фольклоризми, що найчастіше мають зоометафоричне походження. Народнопоетичні елементи – невід’ємна частина художньо-естетичної основи українського мовлення кінця ХХ ст. Кожен період розвитку літературної мови позначений тим, що адресанти шукають власні шляхи засвоєння образного слова народної пісні. Ось один із них: репрезентація культурологічного концепту *Печаль* через образ *чорної птахи* показує, що свідомість сучасних поетів має архетипну природу, оскільки в національній міфопоетиці закріплене уявлення про *чорний* колір як знак негативних сил, нещастя та втілення горя, сумних подій. Останнє тяжіє до концептуально-символістичних узагальнень, до вічних тем у житті й поезії, пор.: «*Чорна птаха Комусь на плече / сіла. / Чорна птаха – Чиясь крилата / печаль*» (П. Михайлюк), «*Для мене він [трамвай] – довга весела труна; / В ній мокрі тіла. А ворони і листя... / Поети напишуть: осіннє намисто, / Я мислю: кружляє печаль земляна*» (Н. Федорак). Сема «крилатості» слова *печаль* виявляє свою конструктивну роль у цілісно-художньому образі, де «чорна» і «крилата» функціують як антонімічні вектори смислової координати-концепта *Печаль*. У художніх текстах усталені елементи мови фольклору можуть стати органічними складниками нового художнього цілого й цим самим розширювати свої виражальні потенції за нових історичних умов, передаючи думки й почуття сучасної людини. Художньо-образні парадигми пам’ять → птах, дощ → птах постають крізь семи крилатий, невідлетний, напр.: «*Невідлетну пам’ять я заповню вами / як зорю вечірню засвічу вгорі*» (В. Виноградов); «*тихо пам’ять відлітає в майбутні сни...*»

(В. Виноградов); «*на хрестах зів’ялих квітів / розп’ятий крилатий дощ...*» (С. Мудрик); «*Легко крилом доторкнулася ніч*» (В. Виноградов); «*Навколо ніч вже опустила крила*» (Г. Лучків); «*Доля щастям вічно обминала, / Серце ж мало крила голубі*» (М. Дворянин).

Митці обирають синтез, поєднання модерного мислення з питомими порівняннями, творчо запозичуючи художні образи в українському фольклорі, міфології, у культурі світового письменства. Прикладом цього слугує смислова домінанта *серце-птах*, реалізована через метафоричну актуалізацію крил (частина тіла птаха): «*І полковник мимоволі виструнчився – груди йому знеслися від нової хвилі бадьорості, за плечами ніби вирости крила*» (О. Палійчук). Образ *крил* здавна закріпився у свідомості мовців як поетична універсалія, відтворена в художній комунікації різних авторів, у різні епохи й притаманна загальнолюдському мисленню в його поетичних вимірах. Традиційно досліджуваний образ означає «небуденність, піднесеність думок та почуттів людини». Лінія еволюції образу «*крила* → вишколеність духу», напрям його лексичного оновлення в сучасній художній комунікації містить у собі когнітивно-асоціативні інваріанти (онтологічні метафори) *душа* → *верх*, *тіло* → *низ*, які епізодично реалізовані через інший набір денотатів: «*Страшна притумлена можуть. / Страшна іржа ту міць покрила. / А могли б такими бути!.. / Та не ростуть крізь сало крила*» (П. Вольвач). Адресанти адаптують традиційний поетизм української віршованої мови *крила* в постмодерністському руслі крізь метафору-іронію, утверджуючи на мовно-художній палітрі кінця ХХ ст. реалію буденного світу *сало* як псевдонаціональний знак української лінгвокультури, унаслідок чого по-новітньому, у дусі епохи кінця століття сприймається контрастність цілісного образу *сало* (тіло) → *низ*; *крила* (душа) → *верх*. Автори індивідуалізують світ через новітньо-асоціативні парадигми *німота* → *крило*, *фотографія* → *крило*: «*як пахнуть крила німоти / живицею сумного дня*» (Г. Гармаш).

Реалізаторами категорії оцінки у структурі художнього тексту є лексико-семантичні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні засоби та тропи. Розряд типових маркерів на лексико-семантичному рівні сформували 1) розмовні лексеми, напр.: «*Ночами – з ліхтарем, з галасом – торохтить парокінна підвода з «буксирами», де побував цей погром, та хата лишилась спустошена*» (народ. опов.); «*Один близький Савин знайомий розповідав, відсидівши рік за хуліганство,*

що у тюрмі кожен другий – **стукач**» (В. Рубан); «Виходило, що на процесі СБУ пройшла тільки невелика група одвертих ворогів радянської влади, тоді як замаскована **нечисть** приховалася по таких закапелках, як «Книгоспілка», і коїть далі своє чорне» (Борис Антоненко-Давидович); «Час від часу, голосно поливаючи все навколо **матом**, відганяв мух» (Ю. Андрухович); 2) лексеми, які називають емоційно-психологічний стан людини, її почуття (біда, горе, гордість, повага, радість, щастя, кохання, любов), напр.: «Іван Іванович дивився у вікно на молодий сніжок і на його душі була **радість і гордість** невимовні...» (Микола Хвильовий); «Він бездоганний – ось **біда**» (О. Довженко); «З іншим спізнає вона радощі життя, **кохання й праці**» (О. Довженко); «Самі не свої ходять кілька день, запухлі від сліз, сліпі від горя, мабуть, і за ним, Заболотним, досі там тужить якась й чому ж бо й ні?» (О. Гончар); 3) лексеми, що позначають ставлення людини до об'єктивної дійсності, сприйняття і т. ін. (одобрювати, любити, подобатися, славити, хвалити, проклинати, ганити, проклинати, сварити тощо), напр.: «Багато хто **любить** дорогу, і я, грішний, теж **люблю!**» (О. Гончар); «З усіх нас Гришуня, здається, найбільше **подобався** Настусі – і за кларнет, який він часом бере до школи, щоб потишити товариство під час перерви, і за тихість та лагідність вдачі, та ще ж, крім усього, він умів дуже гарно блакитних котів малювати – десь йому Мина Омелькович (мабуть, від уповноважених) такий олівець добув із зовсім блакитним осердям...» (О. Гончар); «Я тебе виганяю, викликаю, **проклинаю!**» (О. Гончар); «А він крізь темряву плавнів у бік собору час від часу **сваривсь**, нахвалявсь: «– Дзвони з тебе постягав, і тебе спавлю» (О. Гончар); 4) неологізми, напр.: «І тільки степ, і тільки спека, спека, / і **озерявин** проблизки скупі» (Л. Костенко); «Я вже не я. Мене **вже улелекали**. / Ужеруканевдержить булави» (Л. Костенко).

3-поміж дериваційних індикаторів категорії оцінки важливими тектотвірними властивостями наділені суфікси. Вони відіграють значну роль у набутті нейтральною лексикою з погляду аксіології 1) позитивної або 2) негативної оцінки, напр.: «Дітвора цього передмістя теж має сьогодні чим клопотатись: уподовж усієї вулички чути дзвінкоголосий переклик, **чепуренькі** хлопчики та дівчатка згрібають навпроти своїх котеджів листя, пакують його в мішки-беки з міцної мутно-білої синтетики» (О. Гончар); «Вода була десь далеко внизу, і човник їхній там поколихувався, такий **малюсінкий**, а судно здійсмається

над морем справді мов залізна гора, сталева скеля, їхній **сталевий острів**» (О. Гончар). Примітно, що в мовленні жінок переважають емоційна лексика, наповнена страхом, тривогою, смутком, відчаєм, журбою і тугою, а також слова із суфіксами пестливості (ріднесенькі, старенькі, їстоньки, синочки, малесенькі, діточки, голубчики, зерничка, конячка, в'язаночки, квасолька, кобилка), напр.: «Глянув і здивувався: майже все небо над ним заступила якась **велетенська бабище**» (О. Палійчук); «– Дідько його візьми, – відповів інспектор, – але мене зло бере на оте дурне **дівчисько**, що зустріло мене в міському вбранні» (М. Трублаїні); «Але справа не зрушилась, той невідомий писака, й далі волів залишатися невідомим: **занишклий, прищух** десь у рядах і не дихав» (О. Гончар). Продуктивним засобом експлікації оцінної семантики є також префікси. Так, за допомогою префікса *не-* слова переміщуються з однієї аксіологічної сфери в іншу. Цей формант надає лексемам протилежного змісту, напр.: «Ірина вимагала лишити в служінні бодай **невелику** дружину, Ярослав напосівся відіслати геть усіх» (П. Загребельний). Префікси можуть виконувати також підсилювальну функцію, сприяти просуванню шкалою оцінки в межах одного аксіологічного оператора. Окремо варто сказати про префікс *пре-*, який підсилює позитивну оцінку слів (чудовий – пречудовий, гарний – прегарний, поганий – препоганий тощо), напр.: «Віриться, що з неї буде **прегарний лікар**» (Ю. Бердник); «Без зайвої скромності скажу: пілот я був **пречудовий**» (В. Заєць); «Настрій у Лесі був **препоганий**» (В. Нестайко).

До граматичних реалізаторів категорії оцінки уналежнено 1) частки (не, ні, ні ні та ін.), напр.: «Ванькові теж, мабуть, страшно стало, бо хтів кинутись назад, а ноги **не** несуть, нібито прив'язані» (О. Гончар); «Рештки полкових обозів уже пройшли, і тепер ніхто **не** порушував тиші» (О. Гончар); «Вже не видно було – **ні** неба, **ні** очерету, **не** чув нічого» (О. Гончар); 2) займенники (ніхто, ніщо та ін.), напр.: «**Ніхто-ніхто** ними не цікавиться... (Іван Багряний); «Та **ніщо** їх не зворушувало і **ніщо** їх не лякало» (Іван Багряний); 3) прислівники, зокрема й ті, що мають форму елатива та суперлатива (ніде, ніколи, краще, найліпше та ін.): «Але **ніде** – жодної барвної плямочки, жодного доторку пензлем, нічого, біла пустота» (П. Загребельний); «Скінчивши, він теж помітив, що нема Марка, бо юнга, на думку моториста, танцював гопака, та й інші танці **краще** за нього» (М. Трублаїні); «Сама стерегла нашу доньку, їй ставало гірше й гірше – і я про-

гнала від неї всіх» (П. Загребельний); 4) прикметники, зокрема й ті, що мають форму вищого або найвищого ступенів порівняння, напр.: «Що хан Гірей не кращий із Гіреїв? / Татари добрі воїни. А він – аби набрать невільниць для гаремів. / Це хан-здобичник, воїн не для війн» (Л. Костенко); 5) вигуки, які виражають різні емоції та почуття волевиявлення мовця, напр.: «Тьху, до чого гидка – застоялася, ще й штани заляпав» (О. Забужко); «Ой, який ви недотепа!» (М. Трублаїні); «Фу, старий пес, – Устімич матюкнувся, а Колокольчиков з шістьорками заржали» (А. Кузьменко).

На синтаксичному рівні роль експлікаторів оцінки виконують словосполучення, просте та складне речення. Надореченнєвому рівні основними репрезентантами оцінки є апозитивні конструкції, оскільки їм притаманний пропозитивний потенціал, напр.: «Дівчинка-пуголовка, чоласта, як усі в вашому роду» (О. Забужко); «Молодь на Зачіплянці здебільшого вишнева, південного типу – живуть тут хлопці-смаглюки й дівчата-смаглявки» (О. Гончар); «Та не залякали і не підкорили, / Бо у Неньки діти – козаки-орли!» (Т. Назаренко).

Прагматичним складником, обов'язково вербалізованим у двоскладному реченні, зазвичай є оцінний предикат, напр.: «– А наш полковник і справді молодець, раз призначив тебе, Гілю, десятником» (О. Палійчук); «Пан бізнес молодець проти овець...» (О. Палійчук); «Ти – негідник» (І. Роздобудько). Для нього характерна семантична і формально-граматична поліфункційність.

Односкладні речення на аксіологічному тлі вирізняються тим, що в них оцінку експліковано головним членом речення, який не пов'язаний з основним діячем. Роль конструктивного центру в цих реченнях виконують різні семантичні групи предикатів з виразно задекларованим оцінним значенням (добре, соромно, погано, весело, сумно, боляче тощо), напр.: «Сумно стало Порфірові, одразу й охота до роботи відпала» (О. Гончар); «Відрадно бачити послідовність своїх старань» (М. Тендюк); «Оксані стало прикро, що вона пише з помилками, але ж як хотілося, щоби приїхав татко!» (М. Савка); «Йому було прикро й боляче» (У. Самчук). Позитивну або негативну оцінку в художніх текстах регулярно репрезентують також номінативні речення, напр.: «Яка красуня» (О. Палійчук); «Найтиповіший козел» (У. Самчук); «Цей недоумок, гнида, яка потаємно теж мріяла стати кимсь» (Г. Тарасюк).

На рівні простого ускладненого речення основним засобом репрезентації оцінки є: 1) порівняльні конструкції, напр.: «Червоний вогник цвів

серед ночі, як квітка щастя, в п'яті думалось ясно, як ніколи при світлі» (М. Коцюбинський); «Його штовхнули, і він впав на коліна перед Максимом, блідий, пошарпаний весь, нікчемний, як опудало з конопель, з своїм цурпалком замість руки» (М. Коцюбинський); «З холодком в серці він чіплявся за ті неприємні думки, уявляв губернаторський гнів, свої благання, гугнявий директорів голос: «Нам протестантів не треба...» – і чув одночасно, як щось йому заважає, немов камінчик, що попав в чобіт» (М. Коцюбинський); «Василько ж навідувався, мов сонечко, сміявся і ляскав у долоні» (М. Савка); 2) вставні компоненти, які функціують із метою вираження емоційної оцінки повідомленого (на жаль, на горе тощо), напр.: «Але гості, на жаль, публіка дуже капризна» (О. Гончар); «Але, на горе, прибув і аташе шведського посольства» (В. Винниченко); 3) вставлені конструкції, що доповнюють, роз'яснюють оцінку автора про висловлене в базовому реченні, напр.: «Я зазвичай переповідаю не те, що фіксують мої фоторецептори (там поганий кольороподіл, розбавтане кадрування, брак вербалізатора), а те, що бачить маленький зелений чоловічок у моїй голові. Зрозуміло, ніякий він не чоловічок, і не зелений, – так, кислотні асоціації – але ж не переповідати мені увесь ланцюг торчків мого «я». Чи переповідати?» (Ю. Іздрик); 4) вокативи, спрямовані на вираження суб'єктивно-оцінного ставлення до особи співрозмовника, напр.: «Жінка була вся опухла від голоду. З її уст я почувла слова: «Люди добрі, покажіть мені кусочок, хоч малесеньку крихітку хліба і я не помру, я виживу. Всі присутні гірко плакали. Хліба не було не тільки у них, а певне і у всьому селі...» (нар. оповід.).

Регулярними експлікаторами оцінки є також складні речення, передусім складнопідрядні. У художніх текстах висока частотність вживання притаманна реченням, у яких аксіологічний оператор препозитивний щодо підрядної частини. Науковці [2] зараховують такі структури до аксіологічно зорієнтованих текстів, напр.: «Добре, що ти вже прийшов...» (М. Коцюбинський); «От тільки погано, що наш шановний Чаргар не цікавиться цією наукою» (Микола Хвильовий); «Здається, він ладен був скаржитись на складачів карти, та біда, що нікуди було подати скаргу» (О. Гончар); «Йому було приємно, що він, старий генерал, якого сусіди вважали «червоним» і небезпечним, завжди лишався вірним собі» (М. Коцюбинський). Аксіологічно конотований тип становлять підрядні частини, поєднані з головною частиною сполучником щоб, аби. Вони вказують

на ірреальні відношення, вербалізують значення бажаності, вимоги, прагнення тощо, напр.: «*Коли ж нарешті після багатьох місяців нетерплячого очікування, змучені й зрозпачені, ні про що, власне, й не довідавшись, посланці повернулися до Стамбула і Гасанага з'явився у караван-сараї на Константиновому базарі, щоб почути від папа Яна про послідовність їхньої виправи, королівський посол забажав, щоб його допущено було до султанині Роксолани, бо він сам має повідомити їй те, що має повідомити, а також піднести дарунки від імені короля Зигмунда: золоту троянду, ковану італійським майстром і ношення велике з польських бурштинів, і ланцюг золотий дровою роботи, ваги в якому сто сорок чотири дукати*» (П. Загребельний); «*Генріхові теж Верона припала до серця найбільше і саме тому, як пояснював він у посланні до своєї жони, він побажав, аби це місто стало гідним місцем для перебування імператриці в цій землі на той час, поки імператор зайнятий буде своїми військовими трудами*» (П. Загребельний). Наближеними до розглянутого типу з аксіологічного погляду є складнопідрядні речення обставинного типу, орієнтовані на реалізацію парних відношень на зразок умова – результат / наслідок, напр.: «*Може, то й добре, якщо так станеться, бо кількість деяких народів повинна бути зменшена*» (П. Загребельний); «*Мені тоді жаль, якщо знищать себе наркотиками*» (О. Гончар); «*Каркові шкода її, і він також ставиться до неї, як і до статуї римського полководця, – з повагою, і йому сумно, коли дивиться на неї*» (Микола Хвильовий).

Категорію оцінки репрезентують такі тропи, як 1) перифрази, напр.: «*Багато людей вмирало, люди лежали кругом на дорогах, в степу. Всіх померлих збирали в спеціальні машини, «чорні ворони», а потім ховали в спільних ямах. Їли хов-*

*рахів, мурашок, хліб пекли з борошна, яке робили, перетираючи жорнами зерна і плоди різних рослин*» (нар. оповід.); «*Моя бабуся називала Голодомор другою війною, але війною людей, які боролися за життя*» (нар. оповід.); 2) метафори-синестезії, переносні оцінні значення яких експліковані якісними або функційно-якісними прикметниками, напр.: «*У ній можна знайти чимало гірких слів про людське життя*» (П. Загребельний); «*І знову, як крізь сон, солодкі ночі й зорі в синім мареві*» (Микола Хвильовий); «*Легенький золотий сум*» (Микола Хвильовий); «*Все це перший раз за всю дорогу пройшло перед ним з кінематографічною швидкістю і залишило за собою в його душі трохи гіркий і неприємний слід*» (Микола Хвильовий); 3) оксиморони, напр.: «*Жорстока радість обпала серце*» (Ю. Мушкетик).

**Висновки.** Наша вага прикута до універсальних категорій, які віддзеркалюють зв'язок мови з національною культурою та мисленням народу мови. Аналіз аксіологічності як підкатегорії модальності тексту, яка має широкий спектр мовної і ментальної актуалізації, уможливило констатувати, що художній текст як соціокультурний феномен є втіленням ціннісних констант певної культурної системи конкретного історичного періоду. Він уможливило проникнення в глибину індивідуальної та масової свідомості. Мовними способами реалізації аксіологічності є: лексико-семантичні (розмовна лексика; лексика, що називає емоційно-психічні стани людини; лексика, що позначає ставлення людини до дійсності; неологізми), словотвірні (афікси, що позначають негативну / позитивну оцінку), морфологічні (частки, займенники, прислівники, прикметники, вигуки), синтаксичні засоби (апозитивні конструкції, порівняльні, вставні та вставлені конструкції, вокативи), а також тропи (перифраз, метафора, синестезія).

#### Список літератури:

1. Бацевич Ф., Кочан І. Лінгвістика тексту: підручник. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. 316 с.
2. Єщенко Т. А. Феномен художнього тексту: комунікативний, семантичний і прагматичний аспекти: монографія. Львів : Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького, 2021. 470 с.
3. Єщенко Т. А. Текстово-антропоцентричний вимір метафори: монографія. Київ: Академвидав, 2018. 352 с. (серія «Монограф»).
4. Загнітко А. П. Лінгвістика тексту: теорія і практикум : навч. пос. Донецьк : Юго-Восток, 2007. 314 с.
5. Киричук Л. М. Прагмасемантичні особливості категорії оцінки в рекламному тексті (на матеріалі реклами журналу «ТІМЕ») : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Київський державний лінгвістичний університет. Київ, 1999. 19 с.
6. Коваленко Н. М. Адресатність мовленнєвого жанру «коментар»: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Донецький національний університет. Донецьк, 2013. 20 с.
7. Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу : монографія. Дрогобич : Коло, 2012. 372 с.



8. Маркелова С. П. Особливості реалізації категорій тексту в п'єсах театру абсурду. *Проблеми лінгвістики тексту та лінгвометодики* : тези доп. міжнар. наук.-метод. конф. викладачів іноземних мов вишів 11–12 червня 1992 року. Львів: ЛДУ імені Івана Франка, 1992. С. 121–129.
9. Онищенко І. В. Категорія оцінки та засоби її вираження в публіцистичних та інформаційних текстах : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 Дніпропетровський національний університет. Дніпропетровськ, 2005. 20 с.
10. Островська О. М. Дієслівна оцінка в структурі художнього тексту та її когезійний потенціал. *Проблеми лінгвістики тексту та лінгвометодики*: тези доповідей Міжнародної науково-методичної конференції викладачів іноземних мов вузів 11–12 червня 1992 року. Львів : Львівський державний університет імені Івана Франка, 1992. С. 137–138.
11. Островська О. М. Лінгвостилістичні засоби реалізації категорії оцінки (на матеріалі американської художньої прози) : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / ЛНУ імені Івана Франка. Львів, 2001. 20 с.
12. Приходько Г. І. Оцінка і комунікація: посібник. Вінниця, 2013. 168 с.
13. Сенічева О. А. Оцінка як об'єкт лінгвістичного дослідження. *Нова філологія*. 2012. № 48. С. 154–156.
14. Степаненко М. І., Дейна Л. В. Суб'єктивна та об'єктивна оцінка в українському щоденниковому дискурсі: монографія. Полтава : Дивосвіт, 2018. 268 с.

#### **Yeschenko T. A. DISCOVERY OF THE ADDRESSEE'S NATIONAL GLOBALITY IN THE AXIOLOGICAL SUB-CATEGORY OF THE TEXT**

*The purpose of the article is to describe axiologicality as a subcategory of the text category of modality, to focus on the linguistic means of expressing this typological feature of the verbal whole. The source base of the investigation is Ukrainian-language artistic verbal purposes, from which a selection of units (metaphors, synesthesias, periphrasis, colloquial vocabulary, comparative constructions, etc.) manifesting axiologicality as a textual subcategory of axiologicality is carried out. The focus is on literary texts of both classical Ukrainian literature and modern ones – by Ihor-Bohdan Antonych, Volodymyr Vinnichenko, Viktor Vynogradov, Oles Honchar, Oleksandr Dovzhenko, Oksana Zabuzhko, Pavlo Zagrebelny, Lina Kostenko, Mykhailo Kotsiubynskyi, Polina Mykhailiuk, Roman Skiby, Nazar Fedorak and others. The object of the research is Ukrainian poetic discourse and its components, and the subject is artistic images of Ukrainian poetry and prose as a manifestation of axiologicality as a type of text category of modality. The result of the scientific search was the deepening of the idea of a hierarchical arrangement of categories and subcategories of the text and the definition of axiologicality along with referentiality, expressiveness and emotionality as an invariant characteristic of the verbal whole, which reflects a separate aspect of the typological feature of the verbal whole. Artistic and poetic communication in the aspect of the discursive approach is considered as a process in which the subject of verbal interaction between its participants is a manifestation of the specificity of the linguistic and national picture of the world of Ukrainians. After all, the attitude to the world through the prism of evaluation is an exclusive anthropocentric form of world perception, which is determined by the psychophysiological characteristics of a person, the rational, creative nature of his thinking. Evaluation is closely related to epistemological processes: reflecting the objects and phenomena of the environment, a person gets to know the world that surrounds him, and at the same time evaluates it from certain cultural positions, from the point of view of certain personal needs, instructions, aspirations. The conclusion is that the axiological category represents the text as a communicative unit. The phenomenon of modality is caused by the presence of axiological information in the artistic text, which is projected into the plane of the author – with the idea of the work, into the plane of the reader – with the process of perceiving the text as mastering new information and approaching the author's intention. Ukrainian-language artistic texts are components of the picture of the ethnos world, they contain a collective experience, the genetic and evolutionary background of which is expressed by the textual subcategory of axiologicality. Axiologicality realizes the aesthetic idea of the work, coordinates the theme and plot, determines the selection of linguistic means, etc. The concept is an axiological prism of worldview. Artistic communication is able to reveal the unique culture of the nation, its traditions, customs, mentality, reproduce people's lives in national-historical originality, and also represent the worldview of the unique personality of the author-addressee. Linguistic means of implementing axiologicality as a subcategory of the text category of informativeness are keywords, lexical repetitions, author's aphorisms, as well as dedications, epigraphs, titles.*

**Key words:** text category, text subcategory, text, axiological, addressee, national language thinking.